

40- Zemahşeri'nin *el-Unmûzec*'i özelinde şerhlerin tanım, istişhâd ve tenkitlerdeki tutumları¹

Ayhan CAN²

APA: Can, A. (2021). Zemahşeri'nin *el-Unmûzec*'i özelinde şerhlerin tanım, istişhâd ve tenkitlerdeki tutumları. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 681-695. DOI: 10.29000/rumelide.1036067.

Öz

Zemahşeri'nin Nahiv alanında kaleme aldığı *el-Unmûzec* adlı eseri hacim olarak küçük ama ilmi değeri yüksek olan bir çalışmadır. Şerhe muhtaç görülen bu esere birçok şerh yapılmıştır. *el-Unmûzec* şârihleri; tanım, istişhâd ve tenkitler gibi konularda önemli yorum ve tahliller yaparak ana metne bir takım katkılar sağlamışlardır. Nahivde önemli bir yer teşkil eden tanımlar *el-Unmûzec*'de kısmen zikredilmiştir. Kısmen de zikredilmemiştir. *el-Unmûzec*'de bahsi geçmeyen bazı tanımları şârihler yapmışlardır. *el-Unmûzec*'de zikredilen tanımlar ise analize tabi tutularak herhangi bir hataya denk geldiğinde genelde bu hatanın giderilmesi adına çözümler üretilmeye çalışılmıştır. *el-Unmûzec*'de istişhâd unsurlarına yeterince yer verilmemiştir. Bu boşluk şârihler tarafından doldurularak *Kur'ân-ı Kerim* âyetleri, hadis ve Arap kelâmı gibi istişhâd malzemeleriyle metin zenginleştirilmiştir. Nahiv konularını bütüncül bir şekilde ele alan şârihler, birden çok amaç için istişhâd malzemesini kullanmışlardır. Buna bağlı olarak nahiv bilgisinin önemli kaynaklarından olan âyet ve Arap kelâmına oldukça yer vermişlerdir. Ancak bu durum hadis için geçerli değildir. Âyet ve Arap kelâmına nazaran hadise daha az yer verilmiştir. Şârihler, tanımlarda olduğu gibi bazı yerlerde Zemahşeri'nin konuları işleme biçimi ve ifadelerine de müdahalelerde bulunarak analist bir tutum sergilemişlerdir. Tenkit merkezli olan bu yaklaşımla okuyucuya doğru bilgi verme gayreti sergilenmiştir. Şârihlerin metotlarında sadece kurucu metne tenkit yapmak yoktur. Bazen de kurucu metne yöneltilebilecek tenkitlerin bertaraf edildiği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Zemahşeri, el-Unmûzec, metin, şerh, şârih

The attitudes of the commentary on definitions, istishad and criticisms specific to Zemahshari's *al-Unmuzec*

Abstract

Zemahşeri's work called *al-Unmuzec*, which he wrote in the field of Nahiv, is a work that is small in volume but has high scientific value. Many annotations have been made to this work, which is considered in need of annotation. The commentators of *al-Unmûzec* made some contributions to the main text by making important comments and analyzes on subjects such as definition, proof (istishad) and criticism. Definitions that have an important place in Nahiv are partially mentioned in *al-Unmûzec*. Partially not mentioned. Some definitions not mentioned in *al-Unmûzec* were made by commentators. The definitions mentioned in *al-Unmûzec* were analyzed. When an error is encountered, solutions are generally tried to be produced in order to eliminate this error. In *al-*

¹ Bu makale "Arap Nahvinde Kurucu Metin İle Şerh İlişkisi Bağlamında Zemahşeri'nin el-Unmûzec Adlı Eseri ve Şerhleri Örneği" adlı Doktora tezinden türetilmiştir.

² Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam/ Arap Dili ve Belagati (Bartın, Türkiye), ayhancan@bartin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7451-6101 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 29.10.2021-kabul tarihi: 20.12.2021; DOI: 10.29000/rumelide.1036067]

Unmûzec, the elements of proof (istishad) are not given enough place. This gap was filled by commentators, and the text was enriched with proof (istishad) materials such as verses of the Qur'an, hadith and Arabic theology. The commentators, who dealt with the nahw issues in a holistic way, used the proof (istishad) material for more than one purpose. Accordingly, they gave a lot of space to the verse and the Arabic word, which are important sources of syntax knowledge. However, this does not apply to the hadith. Compared to the verse and the Arabic word, the hadith is given less place. Commentators have exhibited an analytical attitude by interfering with Zamakhshari's handling of the subjects and expressions in some places, as in the definitions. With this criticism-centered approach, an effort has been made to provide accurate information to the reader. The methods of commentators do not only criticize the founding text. Sometimes it has been seen that the criticisms that can be directed to the founding text have been eliminated.

Keywords: Zamakhshari, *al-Unmûzec*, text, commentary

Giriş

Ana metinlerin açıklanması, yorumlanması ve çözümlenmesi gibi görevleri üstlenen şerh geleneği, kaynağı ilahî olan eserlere yönelik yapılan faaliyetlerle başladığı bilinmektedir (Topuzoğlu, 1997, c. XVI, s. 420).

İslâm telif geleneğinde şerhlere konu olmuş ana metinlerin sayısı oldukça fazladır. Bu eserlerden biri de Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin Arap nahvini konu edinen *el-Unmûzec* isimli eseridir. Zemahşerî, *el-Unmûzec* adlı eserini diğer bir eseri olan *el-Mufasssal*'dan yararlanarak kaleme almıştır (Habeşî, 2004, c. 1, s. 305). Arap Nahvinde önemli bir konuma sahip olan *el-Unmûzec*, muhtasar ve edebî değeri yüksek bir şekilde telif edilmesinden kaynaklı bazı gramer bilgilerinin zikredilmediği gibi eserde şerhe muhtaç yerler de mevcuttur. Bu hususlar genelde *el-Unmûzec* şârihleri tarafından da mukaddimelerinde ifade edilmiştir. *el-Unmûzec* birçok kişi tarafından şerh edilmiştir. Ancak bu çalışma şârihi belli olan ve ulaşılabilen şerhlerle sınırlandırılmıştır. Çalışmada kullanılan şerh ve yazarları şu şekildedir:

1. كفاية النحو في علم الإعراب

Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Sa'id el-Mekki el-Hârezmî Ebu'l-Mu'eyyed (ö. 568/1173)'nin yazmış olduğu şerhtir.

2. شرح الأنموذج

Cemâluddîn Muhammed b. Şemseddîn Abdulganî el-Erdebîlî (ö. 647/1249-[50])'nin yazmış olduğu şerhtir.

3. شرح الأنموذج

Zeynu'l-'Arab Alî b. 'Ubeydullah b. Ahmed b. İmâm Zeyniddîn (ö. 758/1356-[7])'nin yazmış olduğu şerhtir.

4. حدائق الدقائق في شرح رسالة علامة الحقائق

Sa'duddîn Sa'dullâh el-Berde'î (ö. ?)'nin yazmış olduğu şerhtir.

5. حلاوة الفالوذج في شرح ألفاظ الأنموذج

Abdulazîz b. Muhammed b. Yûsuf eş-Şâzelî (ö. 898/1492-[3]'den sonra)'nin yazmış olduğu şerhtir.

6. الفوائد العبدية

Mustafâ b. Yûsuf b. Murâd el-Mostârî (ö. 1119/1707)'nin yazmış olduğu şerhtir.

7. الفيروزج شرح الأنموذج

İsâ 'Asker (ö. 1307/1890'den sonra)'nin yazmış olduğu şerhtir.

8. عمدة السري على أنموذج الزمخشري

İbrahim b. Sa'îd el-Husûsî (ö. 1312/1895'ten sonra) tarafından telif edilmiştir (Katib, t.y., c. 1, s. 185; Habeşî, c. 1, s. 306-307).

Bu çalışmada, *el-Unmûzec*'e yapılan şerhlerin tanım, istişhâd ve tenkitlerde nasıl bir metod izlediklerinin tespit ve tahlili amaçlanmıştır.

1. Tanımlarda şerhlerin rolü

Bütün ilimlerde olduğu gibi Nahivde de terimlerin oluşum, gelişim ve yerleşme evreleri vardır. Dolayısıyla Nahiv terimlerini en iyi biçimde tespit ve tahlilini yapmak, Nahiv ilmine dair doğru bilgilere ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Buna bağlı olarak şârihlerin bu husustaki çalışmaları da oldukça önemlidir.

Genelde şerh sahiplerinin tanımlardaki metotlarına bakıldığında, ana metinlerde tanımı verilmeyen ve örneklerle izaha kavuşturulmaya çalışılan kavramları kendileri tamamlayıcı bir tutum sergileyerek ilmî bir tanım zikretmişlerdir. Örneğin Sibeveyhi, *el-Kitâb*'ında fâil, hâl gibi kavramları ele alırken bu kavramların mahiyetini belirten herhangi bir tanımda bulunmamıştır (Sibeveyhi, 1988, c. 1, s. 37-38). Sibeveyhi'nin kavramlara yönelik tutumu genellikle de bu şekilde olmuştur (Râcihî, 1979, s. 72-73). Ancak *el-Kitâb*'a şerh yazan er-Rummânî (ö. 391/1000), bu ifadeler için belirli bir tanım zikrederek ilmî bir disiplin oluşturmaya çalışmıştır (Rummânî, 1994, c. 1, s. 180, 207). Diğer bir örnekte Zemahşerî *el-Mufasssal*'da müstesnâyı ele alırken istisnâ için herhangi bir tanım zikretmemiştir. Bu kavram için *el-Mufasssal*'a şerh yazan İbn Ya'îş (ö. 643/1245) bir tanım yapmıştır (İbn Ya'îş, 2001, c. 2, s. 46). Şârihler, ana metinlerde ilmî tanımı yapılan kavramları ise inceleyerek yapılan bu tanımların ne derecede doğru oldukları hususunda bilgilendirmeler yapmışlardır. Bununla birlikte tanımlarda tespit ettikleri hatalar için çözüm aramışlardır. Dolayısıyla ana metinde tanımı yapılmış ifadeleri, "efradını câmi' ağıyârını mânî" kriterine tabi tutmuşlardır. Yer yer ise ana metinde zikredilen tanımlar eleştirilmiştir. Buna bağlı olarak analizler yapılmış ve çözümlenmelerde bulunulmuştur (İbn Ya'îş, 2001, c. 1, s. 70, 81-82; c. 2, s. 232; Zeccâcî, 1998, c. 1, s. 22-27, 30-31; Hârezmî, 1982, c. 1, s. 161-162; Bedruddîn b. Cemâ'e, t.y., s. 61, 87, 98, 120).

Kanaatimizce şârihlerin bu tutumları nahiv ilminin gelişim ve sistematik olarak ilerlemesine bir katkı sunmuştur. Bu bağlamda Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'i ele alındığında bazı ifadelerin tanımı zikredilmişken bazıları ise eksik tanım ya da örnekler ile açıklanmaya çalışılmıştır.

el-Unmûzec şerhlerinin buradaki tutumlarına bakıldığında temelde tamamlayıcı ve tahlilci tutum olmak üzere iki yol izledikleri görülmektedir. Bu tutumlar belirli örnekler vasıtasıyla ele alınacaktır.

1. 1. Şerhlerde tamamlayıcı tutum

Musannif tarafından tanımı zikredilmeyen kavramların şârihler tarafından tanımlarını yapılması ve ana metinde tam zikredilmeyen malumatları derli toplu olarak tamamlayıcı bir üslupla serd etmelerinden dolayı bu başlığı kullanmayı uygun gördük.

el-Unmûzec'de bir çok kavram için herhangi bir tanım zikredilmediği görülmüştür. Bu kavramlardan biri de ism-i cinstir. İsm bahsi ele alınırken ismin kısımlarının ilki olarak ism-i cins zikredilmiştir. Burada İsm-i cins için herhangi bir tanım yapılmadığı gibi ism-i cinsin kısımlarından olan ism-i 'ayn ve ism-i ma'nâ için de bir tanım yapılmamıştır. Sadece örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu durumda İsm-i 'ayn için "رجل" ve "راكب" ism-i ma'nâ için ise "علم" ve "مفهوم" şeklinde misaller getirilmiştir (Zemahşerî, 1999, s. 15). *el-Unmûzec* şârihlerinden biri olan el-Erdebîlî ise bu kısmı şerh ederken şöyle bir yol izlemiştir:

Tanımı *el-Unmûzec*'de yapılmayan ism-i cins için "belirli bir şeyi ve o şeye benzeyen varlığı gösteren unsurdur" şeklinde bir tanım zikrettiği görülmektedir. Ayrıca yine *el-Unmûzec*'de tanımı yapılmayan ism-i cins'in kısımları şârih tamamlayıcı bir yöntemle tanımlamıştır. Böylece ism-i 'ayn için "varlığı kendisinde olan şeydir" şeklinde; ism-i ma'nâ için ise; "Başka varlık vasıtasıyla var olan şeydir" şeklinde tanımlar dile getirmiştir. Musannif'in ism-i 'ayn ve ism-i ma'nâ için vermiş olduğu örnekleri izaha kavuşturmaya çalışılmıştır (Erdebîlî, t.y., s. 10, 13).

Bu konu özelinde diğer şerhlere bakıldığında tamamlayıcı olarak nitelendirdiğimiz bu eylemin diğer *el-Unmûzec* şerhlerinde de yerine getirildiği görülmektedir.

el-Mekkî, Zemahşerî'nin tanımını yapmadığı ism-i cinsi tanımlarken ancak kısımlarına ilmî bir tanım yapmamıştır. Zeynu'l-'Arab ve el-Berde'î konuyu en ince detayına kadar işlemiş, bir takım yorum ve tahliller ile tamamlamışlardır. eş-Şâzelî, el-Mostârî ve 'Asker ise konuyu çok detaylandırmayıp, metnin anlaşılması adına çaba göstererek ism-i cins ve kısımlarının tanımları nakletmişlerdir. Son olarak el-Husûsî'nin de -Zeynu'l-'Arab ve el-Berde'î kadar olmazsa da- konuyu biraz daha geniş işlediği görülmüştür (Mekkî, 2016, s. 23; Zeynu'l-'Arab, h. 736, vr. 5a-6b; Berde'î, 2014, s. 23-27; Şâzelî, h. 1015, vr. 3a; Mostârî, 2015, s. 83; 'Asker, 1872, s. 4; Husûsî, 1894-[5], s. 7-8).

1. 2. Şerhlerde tahlilci tutum

el-Unmûzec'de tanımı yapılmış terimler de bulunmaktadır. Bu tür yerlerde şârihlerin genelde takındıkları tutum, tanımların "efrâdını câmi aşıyarını mâni" kriterine uyup uymadığı yönünde olmuştur. Buna bağlı olarak şârihler tarafından tanımlarda hataların olup olmadığı varsa çözüm yollarının neler olduğu gibi inceleme gerektiren yorumlar olmuştur. Bu tutumların tahlil merkezli olduğunu düşündüğümüzden dolayı burada *tahlilci tutum* başlığını kullanmayı uygun gördük.

el-Unmûzec'de tanımı yapılmış kavramlardan biri *kelime* olmuştur. Zemahşerî, *kelime* için *el-Mufasssal*'ında "الكلمة هي اللفظة الدالة على معنى مفرد بالوضع" (*Kelime, vaz' olgusuyla birlikte müfred bir anlamı gösteren lafızdır*) şeklinde bir tanım zikretmiştir (Zemahşerî, t.y., s. 6). *el-Unmûzec*'de ise bu tanımı kısaltarak "الكلمة مفرد" (kelime müfrettir) şeklinde ifade etmiştir (Zemahşerî, 1999, s. 15). Buna bağlı olarak herkesin anlayacağı açık bir tanım olmadığı söylemek mümkündür. Zira bir tanımın tam

olması için söz konusu tanımda yakın cins ve yakın fasıl kısmı zikredilmesi gerekirdi. Görünürde ise tanım kısmı sadece bir kelime ile ifade edilmiş olup bir takım hazıflara müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda bu tür yerlerde şerhlerin açıklayıcı ve analizci yaklaşımlarına yer yer önem taşımaktadır. Bu tanımı *el-Unmûzec* şârihlerinde el-Berde'î'nin sergilediği tutumla ele aldığımızda el-Berde'î'nin şöyle bir şerh metodu izlediği görülmüştür:

el-Berde'î, müellifin *el-Unmûzec*'de muhtasar bir şekilde dile getirdiği tanımı daha geniş bir şekilde ve musannif'in takdir ettiği ifadeler ile birlikte sunmuştur. Dolayısıyla dilcilerin kelime için kabul ettikleri "لفظة دالة على معنى بالوضع أي وضع كان مفرد" (*Vaz' olgusuyla birlikte - hangi vaz' olursa olsun - bir anlama delalet eden müfred lafızdır*) tanımı zikretmiştir. Şârihe göre, Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'deki tanımında "اللفظ/ الدلالة / المعنى/ الوضع" gibi lafızları zikretmemesi iki nedenle açıklanabilir. Birincisi bu lafızların dilciler tarafından bilinebilir olmalarıdır. İkincisi ise musannif'in kısa bir metin oluşturma niyetini taşıyor olmasıdır. Şârihe göre, Zemahşerî'nin bu tanımı kısa tutması sonucunda bazı takdir ve ilavelerin yapılmasına gerek duyulmaktadır. Aksi takdirde tanım şartlarından olan tanımlanan ile tanım arasında *denklik* (müsavvat) şartının gerçekleşmeyeceği ifade edilmiştir. Ayrıca şârih, yapılan tanımın "efrâdını câmi ayyarını mâni" kuralına bağlı olarak incelemeye almıştır. Bu durumda tanımda geçen *Müfred* lafzı, anlamlı kelimeleri kapsamakla birlikte anlamsız kelimeleri de kapsamaktadır. Bundan ötürü nahiv âlimlerine göre *kelime* ile tanımı denk olması için *müfred* ifadesinin *vaz'* edildiği lafız, anlamlı olması gerekir. Dolayısıyla bu tanımında geçmesi gereken "اللفظ/ الدلالة / المعنى/ الوضع" gibi lafızlar ile denkliğin oluşabileceğini ve *müfred* kelimesinden anlamlı lafzın kast edilmesiyle sağlam bir tanımın ortaya çıkabileceğini söylemiştir. Bu tanımın geçerliliği üzerine yorum ve tahlillere devam eden şârih, tanımda hazf edilen "لفظ" ibaresi ile yazı, parmaklar ile gösterilen rakamlar, işaret ve dikili nesnelere tanıma dâhil olmadığını beyan etmiştir. Ayrıca "لفظة" ifadesinde bulunan "ة" vasıtasıyla bazı mürekkep yapılar, "دلالة" ifadesi ile da muhatap konumunda olan bir kişiden sadır olan mühmel lafızlar tanımın kapsamından çıkarılmıştır. "وضع" ifadesiyle, tahrife uğramış lafızlar, tabi'î sesler ve duvar arkasında işitilen mühmel lafızlar tanımdan çıkartılmak istenmiştir. "مفرد" ifadesiyle de "الرجل، ضرباً، ضربت" gibi görünürde tek lafız şeklinde olan ancak lafızların fertleri *mevdû' leh'in* anlamının fertlerine delalet etmeleri nazarıyla tanımdan çıkmışlardır. Şârih, tanımda geçen "وضع" kaydı üzerine geniş bir şekilde durmuş olup burada *vaz'* ilminin işlevselliğini temel alarak örnekler vasıtasıyla konuyu ele almıştır (Berde'î, 2014, s. 7-11).

el-Berde'î dışındaki şârihlerin bu kavram üzerindeki değerlendirmelerine bakıldığında da tahlil merkezli yorumları neredeyse hepsinde bulmak mümkündür. Kısmen de olsa bazı şârihler kendinden önceki şârihlerden yararlısalar da genelde ele aldıkları noktaların birbirlerinden farklı ve detay olarak bazılarının daha önde olduğu görülmüştür.

1. 2. 1. Tanımlarda tenkit

Daha önceden de belirtildiği üzere şârihlerin tanımlarda ele aldıkları bir husus da hataların tespit ve incelemeleriydi. Kurucu metinde zikredilen tanımlardaki bazı sıkıntılar, şârihler tarafından eleştiri konusu olmuştur. Bu eleştiriler bazen de şârihlere ait olmayıp başka şahısların yönelttikleri eleştirilerdir. Şârihlerin buradaki görevleri eleştirileri nakletme olmuştur.

el-Unmûzec'de bazı şârihler tarafından tenkit edilen tanımlardan biri *ismin* tanımı olmuştur. Musannif *ismin* tanımını, "هو ما صح الحديث عنه ودخله حرف الجر وأضيف وتون وغرف" (*O, kendisi hakkında konuşulabilen, başına harf-i cer alabilen, muzâfolabilen tenvînlenebilen ve ma'rifeye olunabilen şeydir*) şeklinde yaparak tanımda *ismin* bazı özelliklerini kullanmıştır (Zemahşerî, 1999, s. 15). Hasseleriyle

tanımlanan bu *eksik tanım el-Ummûzec* şârihlerinden biri olan Zeynu'l-'Arab tarafından incelemeye alınmış ve tanımdaki bazı ifadeler eleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Şârihin eleştirisi, tanımda geçen "هو ما صح الحديث عنه" ibaresinin "اضرب، لا تضرب" gibi inşâ bildiren ifadelerdeki *gizli zamir*'i içermediği yönünde olmuştur. Buradaki inşânın varlığı sürdükçe yapılan tanım doğru bir tanım olamaz. Şârih, burada tenkit merkezli ifadeleri zikretmekle yetinmeyip çözüm yoluna da gitmiştir. Nitekim "الحديث عنه" kaydından *isnâd* kast edildiği vakit bu sıkıntının ortan kalkabileceğini ifade etmiştir. Ancak şârih burada her ne kadar bir çözüm yoluna gitse de tanımda eleştiri konusu yukardakiyle sınırlı kalmamıştır. Şârih, "إذ، إذ" gibi zarf manasını içeren ifadeler, *isim* kategorisine girdikleri halde "هو ما صح الحديث عنه" ibaresinin bu lafızları içermediğini ve tanımın sahih olabilmesi için; "هو ما صح الحديث عنه" ibaresinden, "هو ما صح الإسناد إلى معناه" (O, *manasına isnâd yapılabildir*) kast edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Şârih, İbn Mâlik'in de bu doğrultuda bir görüş beyan ettiğini söylemiştir. Bu tanımda üzerine durulduğu hususlar çözüm odaklı olsa da ancak şârihe göre; "هو ما صح الحديث عنه" ibaresinin manası "هو ما صح الإسناد إلى معناه" yönüne evrilsen de tanımdaki sıkıntı ortadan kalkmayacaktır. Buradaki bir takım sıkıntıları da dile getiren şârih nihayetinde bir takım zorlamalarla birlikte çözüm üretmeye çalışmıştır (Zeynu'l-'Arab, h. 736, vr. 3a-3b). Şârihin buradaki şerh yöntemine bakıldığında genelde bu tanımı hatalardan uzak tutma gayreti içerisinde olduğu görülmekle birlikte hataların tespiti hususunda da geri durmadığı gözlemlenmiştir.

*İsm*in tanımlandığı bu özellikler çerçevesinde eleştirel incelemelerde bulunan şârih sadece Zeynu'l-'Arab olmamıştır. el-Berde'î de Zemâhşerî'nin *ismi* açıklamak için kullanmış olduğu "هو ما صح الحديث عنه" şeklindeki her bir özelliğe eleştirileri olmuştur. el-Berde'î'nin eleştiri ve incelemelerine bakıldığında sadece kısmen Zeynu'l-'Arab'ın "ما صح الحديث عنه" ifadesine yönelttiğiyle aynıdır. Bunun dışındaki tenkitleri farklı olmuştur. el-Berde'î'ye göre bu tanımda bazı te'villere gidilmedikçe câmi' ve mâni' özelliğini taşımayan bir tanım ortaya çıkmış olur. Şârih'in tanım üzerinde yapmış olduğu inceleme ve analizler oldukça kapsamlı bir düzeyde olmuştur. Aynı zamanda bu şârih de çözüm odaklı bir tutum sergilemiş ancak tanımda birçok hatanın var olduğunu ifade etmiş ve delillerle ispatlamaya çalışmıştır (Berde'î, 2014, s. 17-18, 22).

Bu tanımı değerlendirmeye alan başka bir *el-Ummûzec* şârihi el-Mostârî'dir. Bu şârih'in burada takip ettiği şerh yöntemi genellikle başka kişilerin bu tanıma yöneltmiş oldukları tenkitlerin inceleme ve değerlendirmesi şeklinde olmuştur (Mostârî, 2015, s. 74-76).

Bu tanım üzerinde kısaca değerlendirmede bulunan diğer bir şârih el-Husûsî olmuştur. el-Husûsî'nin değerlendirmesi, bahsi geçen şârihlerden farklı olarak tanımda "أو بنادى" ifadesinin açık bir şekilde kullanılması daha uygun olacağı yönündedir (Husûsî, 1894-[5], s. 7).

Bu eleştiri dışında Munsarif ve Gayr-ı Munsarif, 'Atf-ı Beyân, Ma'rife, Fiil, gibi kavramların tanımlarında da bazı şârihlere ait eleştiriler tespit edilmiştir (Berde'î, 2014, s. 33, 149, 178; 'Asker, 1872, s. 69; Zeynu'l-'Arab, h. 736, vr. 45b-46a; Husûsî, 1894-[5], s. 114).

Tanımlarda tahlilci tutumun sergilendiği yerlerde bazı şârihlerin sadece tenkit merkezli bir davranış içerisinde olmadıkları bazen de yapılan bir tanımın doğru olduğu noktada görüş beyan ettikleri görülmüştür. Yeri geldiğinde Zemahşerî'nin maksadı yorumlanmış ve te'villere gidilmiştir. Diğer şerhlere nispeten bu tür örnekleri el-Berde'î daha etkin sergilemiştir (Berde'î, 2014, s. 33, 77, 149-150, 170).

2. Şerhlerde istişhâd

Arap Dilinde istişhâdın kavramsal olarak ifade ettiği anlam, bir kuralın doğruluğu ve tespiti için âyetlerden veya sözleri hüccet seviyesinde olan Araplardan bir takım örneklerin getirilmesidir. İstişhâd, Arapça gramer kitaplarında kullanılan örneklerden farklı olarak gramer kurallarına kaynaklık etmesidir. Örnekler ise kuralların daha iyi anlaşılması adına kullanılan bir araçtır (Ya kûb ve Âsî, 1987, c. 1, s. 88). Dilciler, *Kur'ân-ı Kerim*, Hadis, Arap Şiir ve Nesrini istişhâd malzemesi olarak kullanmışlardır.

2.1. *Kur'ân-ı Kerim*

Kur'ân-ı Kerim, dil bilginlerinin en çok başvurdukları istişhâd malzemelerinden biri olmuştur. *Kur'ân-ı Kerim*'i dilde hüccet kabul edilmesi, icma' ile sabit olmuştur (Âfgânî, 1987, s. 28). Celâlüddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin ifade ettiği üzere; âlimler, hem mütevatir kırâatler ile hem de kıyâs-ı ma'rûf'a aykırı olmayan şâz ve âhâd kırâatler ile istişhâd yapılabileceğini söylemişlerdir (Suyûtî, 2006, s. 29).

Kur'ân-ı Kerim âyetleri, bir istişhâd malzemesi olarak *el-Unmûzec* ve şerhleri bağlamından ele alındığında; Zemahşerî'nin, *el-Unmûzec*'de sadece 14 âyeti istişhâd olarak kullandığı görülmektedir. Dolayısıyla *el-Unmûzec*'de birçok nahiv bilgisinin delillendirilmesi yapılmamıştır. Bu durumda *el-Unmûzec*'in istişhâd konusunda geri planda kaldığını söylemek mümkündür. Ancak bu metnin te'lif amacına bakıldığında istişhâd malzemesinin az bulunması doğal bir durumdur. Şerhler ise nahiv meselelerini bütüncül bir şekilde işlemiş ve konuları geniş bir perspektifte ele almışlardır. Buna bağlı olarak nahiv bilgisinin önemli bir kaynağı olan âyetlerin istişhâdına bolca yer vermişlerdir.

el-Unmûzec'de sınırlı sayıda kullanılan âyetlerin şerhlerde oldukça zengin olduğu görülmüştür. Takriben el-Mekkî şerhinde 526, Erdebîlî 40, Zeynu'l-'Arab 110, Berde'î 144, Şâzelî 30, Mostârî 204, 'Asker 185 ve son olarak el-Husûsî ise 389 yerde âyet ile istişhâd getirmiştir. Bu istişhâdlere bakıldığında, bazı şârihlerin yer yer Kırâat farklılıklarından da yararlandıkları gözlemlenmiştir. Şârihlerden el-Mekkî, el-Berde'î, Mostârî, 'Asker ve el-Husûsî, farklı kırâatlerden yararlanmışlardır.

2.2. Hadis

Hz. Peygamber'in fesahati göz önünde bulundurulduğunda, dilde hatalı bir kullanım yapmayacağı, âlimlerin hemfikir olduğu bir durumdur. Buna binaen *Kur'ân-ı Kerim*'den sonra dilde istişhâd olarak hadislerin kullanımı önemli bir yer tutması gerekirken hadislerin istişhâd değeri tartışmalı bir hal almıştır (Askerî, 2010, s. 101). Bu durumda lafzen rivayet edilen hadisler ile istişhâd yapmakta herhangi bir sıkıntı görülmezken, mana itibarıyla nakledilen hadislerin istişhâdı sakıncalı görülmüştür. Buna bağlı olarak gerek Basra ve Kûfe Ekolü'nün öncüleri gerekse son dönem Arap dilcilerinin ekseriyeti hadisin istişhâdına sakıncalı bakmışlardır (Suyûtî, 2006, s. 43). Bunun yanında hadisi bir istişhâd malzemesi olarak kullananlar da olmuştur. Zemahşerî, Ebu'l-Hasan b. Harûf Alî b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-Endelusî, Ebû Abdullâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdullâh İbn Mâlik et-Tâ'î, Muhammed b. Hasan er-Radî el-Esterâbâdî ve İbn Hişâm gibi Arap Dil bilimcileri, hadisin istişhâdına çok yer veren şahsiyetler arasındalar. Özellikle Zemahşerî, bazı eserlerinde istişhâd olarak çok sayıda hadis kullanmıştır. Örneğin *Şerhu'l-Fasîh* adlı eserinde 181 hadisten yararlanmıştır ('Askerî, 2010, s. 101-102). *el-Unmûzec*'de ise hadis istişhâd konusu yapılmamıştır. şârihlerine baktığımızda el-Mekkî 13, el-Berde'î 6, Zeynu'l-'Arab 2, el-Mostârî 7, 'Asker 7 ve el-Husûsî 19 yerde hadis kullanmıştır. el-Erdebîlî ve eş-Şâzelî ise hadis istişhâdını kullanmadıkları görülmüştür.

el-Unmûzec ve şerhleri bütünü birer parçaları olarak ele alındığında; *el-Unmûzec*'de pek yerine getirilemeyen hadis ile istişhâd eylemi, şârihler tarafında bir nebze de olsa gerçekleştiği görülmektedir. Ancak sayısal olarak şârihlerin de hadis istişhadına yeteri kadar yer vermediklerini söylemek mümkündür.

2. 3. Arap Kelâmı

Âyet ve hadisten başka diğer bir istişhâd unsuru da Arap Nesri ve Nazmıdır. Şiir ile istişhâd yapmak âlimlerin üzerinde mutabık oldukları bir husus olmamıştır. Dolayısıyla şiir dönemlere göre kategorize edilmiştir. Sadece Câhiliyyûn ve Muhadramûn tabakalarına mensup şâirlerin şiirleri ile yapılan istişhâdda icmâ vardır (Bağdâdî, 1997, c. 1, s. 5-6). Bu husus konumuzun kapsamı dışında olduğu için derine inilmemiştir. Buradaki asıl amaç *el-Unmûzec* ve şerhleri bağlamında şârihlerin metin tamamlayıcı kimliklerini ortaya çıkartmaktır.

Zemahşerî'nin, *el-Unmûzec*'de sadece bir şiire yer verdiği görülmüştür. Şerhlerinde ise birçok şiire yer verilerek bu boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. Takriben el-Mekkî 127, el-Berde'î 98, el-Erdebîlî 5, Zeynu'l-'Arab 18, eş-Şâzelî 8, el-Mostârî 76, 'Asker 168 ve el-Husûsî 268 şiiri istişhâd etmiştir. Şerhlerde istişhâd olarak kullanılan şiirler her ne kadar kendilerinden önceki âlimlerin eserlerinde geçseler dahi şârihler tarafından etkin bir şekilde kullanımı, metnin detaylandırılması ve zenginleştirilmesi adına yürütülen bir eylem olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumda şerhlerde kullanılan şiirlerin orijinal olduklarını ve ilk defa şârihler tarafından tespit edildiklerini söylemek güç olur. Bu durum genelde âyet, hadis ve nesir gibi istişhâd malzemeleri için de geçerlidir. Özellikle dil ekollerin istikrar kazanması ve belli bir kimliğe bürünmesiyle birlikte daha önce kullanılan istişhâd malzemelerinin tekrarı daha da yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Bu durumda özellikle kurucu metinlerin te'lifinden sora kaleme alınan şerhlerdeki istişhâd malzemelerini, bir kurucu metne tamamlayıcı katkı ve bütüncül bir sunum olarak görmek daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Arap dilinde nesire -şiir seviyesine olmazsa da- (Cebel, 1986, s. 52) istişhâd malzemesi olarak yer verilmiştir. Cahiliyye dönemi ve h. II. Asrın yarısına kadarki şahısların kelâmı istişhâd konusu olmuştur (Afgânî, 1987, s. 19). İstişhâd getirme eylemi, Araplardaki kabilelerin isimlerine göre değişebilmektedir. Kabilelerin arasında Kureyş, Arapların en fasihi olarak addedilir. Doğru lafızların kullanımına ve telaffuz kolaylığına önem göstermek kaydıyla duygulara en iyi biçimde hitap eden kelimeler seçmişlerdir. Bu da onların sözlerinin dilde hüccet olabilecek konumda olduğunu göstermiştir (Suyûtî, 2006, s. 47; Cebel, 1986, s. 75-76). Kureyş kabilesinden farklı olarak Kays, Temîm, Esed, Huzeyl; az da olsa Kinâne ve Tâyyî' gibi kabilelerin sözleriyle de istişhâd yapılmıştır (Suyûtî, 2006, s. 47-48).

el-Unmuzec'e bakıldığında ise az olmakla birlikte Arap nesri, Hicâz ve Benî Temîm gibi kabilelerine ait ifadelerin bulunduğu görülmüştür. Yaklaşık olarak 8 yerde Arap nesrinden yararlanılmıştır. Bir yerde de Hicâz ve Benî Temîm kabilelerinin dil kullanımlarından bahs edilmiştir. *el-Unmûzec*'in şerhlerinde ise takriben el-Mekkî 5, el-Berde'î 31, el-Erdebîlî 3, Zeynu'l-'Arab 1, eş-Şâzelî 2, el-Mostârî 22, 'Asker 7 ve el-Husûsî 26 yerde emsal ve kalıplaşmış ifadeler kullanmıştır.

el-Unmûzec'in şerhlerinde bazı Arap kabilelerine ait dil kullanımları da mevcut olduğu görülmektedir. Başta Benî Temîm ve Hicâz kabileleri olmakla birlikte birçok kabilenin dilsel varyantları verilmiştir. Şerhlerde ele alınan dil farklılıkları kısmen aynı konularda işlense de birbirinden farklı konularda da ele alınmıştır. Şârihler arasında, en çok dil farklılıklarına başvuran el-Husûsî olmuştur.

Kabileler arasındaki dil kullanım farklılıklarını yorumlayan el-Berde', tespiti icmâ' ile gerçekleşen bir kırâat ile kabilelerdeki dilsel kullanım arasında bir farklılık arz ettiğinde icmâ' ile sabit olan kırâatin temel alınması gerektiğini savunmuştur. Örneğin şârih bir yerde Benî Temîm ile Hicazlıların kullanımlarını karşılaştırarak Benî Temîm'in kullanımını icmâ' ile sabit olan kırâata ters düştüğü gerekçesiyle yanlış bulmuştur (Berdeî, 2014, s. 106-107).

2. 4. Şârihlerin istişhad yöntemleri

Arap Nahvinde istişhâd malzemesi farklı gayeler için kullanılabilir. Buna binâen istişhâd getirme şekli ve uygulaması farklılık arz etmektedir. Bu husus *el-Ummûzec* ve şerhleri bağlamında ele alındığında; şârihler, bazen musannif'in serd ettiği bilgileri pekiştirmek için bazen de ana metinde geçmeyen ve kendilerinin dile getirdikleri bilgileri pekiştirmek için istişhâdlar kullanmışlardır. Bunlara ilaveten bazen başka şahısların istişhâdlarını dile getirdikleri, bazen de şâz kullanımlar için istişhâdlara başvurdukları görülmüştür.

2. 4. 1. Musannifi pekiştirme amaçlı istişhâd

Zemahşerî'nin *el-Ummûzec*'de dile getirdiği malumatların pekiştirmesi için sunulan istişhâdlar kastedilmiştir. Bu yöntem *el-Ummûzec*'in bütün şerhlerinde kullanılmıştır. Bu yöntemin kullanıldığı bütün örnekleri zikretmek mümkün görülmediği için bir örnek ile sınırlandırılması daha uygun olacaktır kanaatindeyiz.

Zemahşerî, "أَنَّ" ve kardeşlerinin haberi" konusunu ele alırken "أَنَّ"nin haberi ve mübtedanın haberini birbiriyle kıyaslamıştır. Özellikle bakımından "أَنَّ" harfinin haberi mübtedanın haberine benzer olduğunu ifade ettikten sonra "أَنَّ" harfinin haberi mübtedanın haberinden farklı olduğu bir durumu da zikretmiştir. Arap gramerinde mübtedanın haberi mübteda'dan önce gelmesi için zarf olmak zorunda değildir. Zemahşerî, bu kullanımın "أَنَّ"nin haberi için söz konusu olmadığını dolayısıyla "أَنَّ" ve kardeşlerinin haberleri kendi isimlerinden önce zikredilmeleri için bu haberin zarf şeklinde gelmesi gerektiğini ifade etmekle birlikte bu malumatı destekleyen bir istişhâd da getirmeyip, örnekler vasıtasıyla konuyu izah etmeye çalışmıştır (Zemahşerî, 1999, s. 17). Zemahşerî'nin bu malumatını daha detaylı ele alan el-Mostârî ise musannifin sözlerini delillendirmek için bir âyet ve bir de hadis kullanmıştır. Şârih, {إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ} şeklindeki âyette geçen "أَنَّ"nin haberi zarf, ismi ise marife olduğu için cevazen haberin isimden önce zikredildiğine dair istişhâdda bulunmuştur. "إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا" şeklindeki hadiste ise "أَنَّ"nin ismi nekre haberinin de zarf olması hasebiyle, vücûben haber isimden önce zikredildiğini istişhâd olarak getirmiştir (Mostârî, 2015, s. 100). Şârihin buradaki metoduna bakıldığında; şârih, hem Zemahşerî'nin zikrettiği bilgiye istişhâd getirmiş hem de muhtasar şekilde verilen bilgiyi genişleterek "أَنَّ" harfinin ismi ma'rife ve nekre geldiği durumları göz ardı etmemiştir. *el-Ummûzec*'in bütün şerhlerinde bu istişhâd türüne benzer birçok örneği bulmak mümkündür.

2. 4. 2. Şârihlerin kendi bilgilerini pekiştirmeleri

Zemahşerî'nin *el-Ummûzec*'de zikretmediği malumatlar, şârihler tarafından tamamlanıp genellikle istişhâd unsurlarından biriyle delillendirilmiştir. Şerhlerin bir görevi de kurucu metinde ihmal edilen ya da ihtisar niyetiyle ele alınmayan meseleleri genişletmeleri olmuştur. İlave olarak vermiş oldukları bilgileri tespit ve teyidi için de bir takım istişhâdlar kullanmışlardır.

Zemahşerî'nin *el-Ummûzec*'de ifade etmeyip ancak şârihler tarafından tamamlanan aynı zamanda ana metne ilave olarak verilen bilgiler için istişhâd getirilen birçok konu olmuştur. Bu bilgi ve istişhâdların

geçtiği yerlerin bütünü burada ele almak güç olduğundan dolayı sadece bir örnek üzerinden gidilecektir.

Zemahşerî, *el-Unmûzec*'de muzari fiili cezm eden edatları "لم، لما، ل، لا، إن" şeklinde zikrederek birer örnek ile konuyu açıklamıştır (Zemahşerî, 1999, s. 27). Bu konuyu ele alan el-Husûsî ise bu edatların anlamlarını ve konu hakkındaki ihtilafları gibi hususları işledikten sonra, "tenbihât" başlığı altında detaylı bilgiler vermiştir. Şârihin burada ele aldığı mevzulardan biri de Zemahşerî'nin eksik bilgi verdiği dairdir. Şârihe göre; Zemâhşerî, cezm eden edatlarının hepsini ele almamış eksik olan edatlar ise, "أينما، أينما، إذا، كيف، لو" şeklindedir. Bu edatların kullanıldıkları yerleri ve bunlara dair cereyan etmiş ihtilafları da detaylı bir şekilde zikreden şârih, konuyu ilave örnek ve istişhâtlar ile desteklemiştir. Şârih, "أينما تكونوا يدرككم الموت" {âyeti istişhâd olarak kullanmıştır (Husûsî, 1894-[5], s. 123-128). Bu tür istişhâd şekli bütün *el-Unmûzec* şerhlerinde oldukça fazladır.

2. 4. 3. Başka kişilerin istişhâdları

Şârihler, bir konuda başka şahısların yaptıkları farklı yorum ve görüşleri verdikten sonra bu şahısların getirdikleri istişhâdları da nakletmişlerdir.

Örneğin Zemahşerî, istisnâ konusunu ele alırken "غير" edatının hükmü "إلا"dan sonra gelen ismin hükmüne benzer olduğunu ifade edip, örnekle açıklamıştır. *el-Unmûzec* şârihlerinden biri olan 'Asker ise; Zemahşerî'nin zikrettiği örnekler doğrultusunda "إلا" hakkında geniş bilgilere yer vererek Zemahşerî'nin ifadeleri ve örneklerini şerh etmiştir. Vermiş olduğu bilgilerin arasında "غير" ile alakalı bir not da nakletmiştir. Bu notta; "غير" lafzının mahiyeti ve ifade ettiği anlamı gereği, irâb açısından sıfat olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca bu kullanımın Arapçada oldukça fazla olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla şârihin üzerine durduğu nokta gerçekte "غير"nun sıfat şeklinde kullanılmasıdır; ancak "إلا"nın nekre-çoğul ve sayı sınırı olmayan bir lafızdan sonra gelme şartıyla istisnâ edatı olarak değil, "لو كان فيهما" {لو كان فيهما} ayetine bakıldığında "إلا" edatı nekre-çoğul olan ve sayı bakımında belli bir sınırı olmayan "إلا" lafzından sonra zikredilmiş olup istisnâ edatı şeklinde değil "غير" manasında kullanılmıştır. Şârih burada istisnânın neden mümkün olmadığını detaylı bir şekilde açıklamakla birlikte nihaî olarak Sibeveyhi ve çoğu müteâhhirûn bilginlerin görüşlerini de aktarmıştır. Buna göre Sibeveyhi ve müteâhhirûn bilginlerin, "إلا" ifadesinin bir cümlede istisnâ edatı görevini üstlenebileceği gibi sıfat olarak da kullanılabilir kanaatinde olduklarını zikretmiştir. Sibeveyhi ve müteâhhirûn bilginlerin görüşlerinin dayanağı ise aşağıdaki şiir olmuştur. Bu görüşte olmayanlar ise bu şiirin şâz olduğunu söylemişlerdir.

وَكُلُّ أَخٍ مُفَارِقُهُ أَخُوهُ لَعَنُزُ أَبِيكَ، إِلَّا الْفَرَقْدَانَ

Babanın ömrüne yeminler olsun ki Ferkadân (Kutuptaki komşu iki yıldız) hariç her kardeş kardeşinden ayrılacaktır ('Asker, 1872, s. 32).

Bu istişhâd örneğine bakıldığında şârihe ait herhangi bir tasarruf olmazken başka kişilerin kendi düşüncelerinin üstünlüğünü ve doğruluğunu delillendirmek için kullandıkları istişhâd şeklidir. Şerhlerde bu tür istişhâd kullanımları ilk iki yönetime nazaran azdır.

2. 4. 4. Şâz kullanımlar için getirilen istişhâdlar

Bu istişhâd şekli, bazı kuralların kıyasa muğayır olduğunu ya da şiir ve mesellerde zaruriyâtı göstermek için kullanılmıştır.

Bu istişhâd türünün söz konusu olduğu konulardan biri takdirî irâbtır. Zemahşerî, lafzî irâbın olmadığı yerde takdirî irâbın var olduğunu söyleyerek buna "القاضي، عصا، سعدى" kelimelerini örnek vermiştir. İlk iki ifade için takdirî irâb alması konusunda herhangi bir not düşürmezken son ifadenin ref' ve cer durumlarında irâbının takdirî olduğunu ifade etmiştir (Zemahşerî, 1999, s. 16). *el-Unmûzec* şârihlerinden el-Berde'î, bu kısmı açıklarken mezkûr ifadelerden ilk ikisini ele alıp bu ve benzeri ifadelerin irâbı niçin zâhirî (açık) olmadığını beyan ettikten sonra "القاضي" kelimesini ele almıştır. Bu kelimenin niçin ref' ve cer konumunda takdirî irâbı, nasb konumunda ise lafzî irâbı aldıklarını zikretmiştir. el-Berde'î'nin beyanlarına bakıldığında "القاضي" gibi sonu "ي" ile biten isimlerin, "جاءني" "القاضي ومررت بالقاضي" örneklerinde olduğu gibi ref' ve cer durumundayken sondaki "ي" harfi sâkin olup irâb alameti olan damme ve kesra telaffuz edilmez. Zira bu iki hareke de "ي" harfine ağır gelirler. Bu ve buna benzer ifadelerin nasb konumu ise "رأيت القاضي" örneğindeki gibi fetha iledir. Bu kullanımın dışındaki herhangi bir kullanım şâz başka bir deyişle kural dışıdır. Şârih, bu açıklamalardan sonra şâz kullanımın olduğu şiirlerden birini şu şekilde olduğunu ifade etmiştir:

فَيَوْمًا يُؤَافِينَ الْهَوَى غَيْرَ {مَاضِي} وَيَوْمًا تَرَى مِنْهُنَّ غَوْلًا تَعُولُ

(Kadınlar) Gün gelir aşka boyun eğerler,

Gün gelir, onların (insanı) yok ettiğini görürsün.

Şiirde, "مَاضِي" ifadesinde bulunan "ي" kesralı okunmuştur. Oysa "ي" harfine kesra ağır gelmektedir. Buna bağlı olarak mezkûr okuyuş şâz olarak değerlendirilmiştir (Berde'î, 2014, s. 42-43). Netice itibarıyla şârih, kıyasa muğayır olan bir kullanımın Arap şiirinde var olduğunu ve bunun kullanımı da şiirde normal olduğuna işaret etmektedir. Bu tür şiir istişhâd örnekleri bazı *el-Unmûzec* şerhlerinde çok sayıda rastlanılmıştır.

3. Şârihlerin Zemahşerî'ye tenkitleri

Şerhlerin üzerinde durdukları bir konu da kurucu metindeki yapısal ve bilişsel hatalar olmuştur. Bu durum, şârihlerin kurucu metne tenkitleri şeklinde de ifade edilebilir. *el-Unmûzec*'in şerhleri ele alındığında bu tenkitlerin; Zemahşerî'nin yapmış olduğu tanımlara tenkit, zikrettiği bazı bilgilere tenkit, (konu) ve bazı ifadelerine tenkit olmak üzere üç gruba ayrılabilir. Daha önce tanımlardaki tenkitlere yer verildiğinden dolayı burada tekrar ele alınmayacaktır.

3. 1. Konularda tenkit

Burada şerhlerinin *el-Unmûzec* muhtevası bağlamında bazı nahvî bilgilere yönelik yaptıkları tenkitler hakkında bilgiler verilecektir. *el-Unmûzec* şerhlerine bakıldığında, el-Mekkî'nin Zemahşerî'ye yönelttiği herhangi bir tenkiti tespit edilmemiştir. Ayrıca konu bazlı tenkitlerin, eş-Şâzelî ve 'Asker'in şerhlerinde de tespiti söz konusu olmamıştır. Bu sebeple Zemahşerî'ye yöneltlen tenkitler diğer şerhler aracılığıyla işlenecektir.

Bu tür tenkit örneklerinden biri el-Erdebîli tarafından yapıldığı görülmektedir. Tespit ettiğimiz kadarıyla el-Erdebîli'nin, *masdariyye harfleri* konusunda açık bir şekilde zikrettiği bir tenkiti vardır. Zemahşerî, masdariyye harflerinin "أَنْ" ve "مَا" şeklinde iki tane zikretmiştir (Zemahşerî, 1999, s. 33). el-Erdebîli ise bunlara ilave olarak "أَنْ" ifadesini de *mastariyye harfleri* arasında zikredilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu konuda Zemahşerî'yi tenkit eden şârih, "أَنْ"nin zikredilmeyişini bir ihmale bağlamıştır. Zemahşerî'nin bu ifadeyi zikretmeme sebebini de bu ifadenin kullanım yerinin isim cümlesine olduğuna

dair zannına bağlamıştır. Şârihe göre, mastar anlamını ifade eden "أَنَّ"nin fiil cümlesinde kullanılması daha isabetli olur (Erdebîlî, t.y., s. 198).

Diğer bir örneğe bakıldığında; Zemahşerî, münâdâ konusunu ele alırken münâdânın özelliklerinden biri olan terhîmden bahsetmektedir. Zemahşerî, münâdâda terhîmin söz konusu olabilmesi için münâdânın muzâf olmaması ve üç harften fazla harften oluşması gerekliliğini söyledikten sonra;

"يا حار، يا أسم، يا عثم، يا منمن" gibi örnekler getirmiştir (Zemahşerî, 1999, s. 18). Şârihlerden el-Berdî ise bu kısmı detaylı bir şekilde açıkladıktan sonra Zemahşerî'ye bir tenkit yapmıştır. Şârihe göre, Zemahşerî'nin eksik bilgi verdiğini, mürekkeb isimlerin terhîmine misal getirmediğini dolayısıyla "يا بخت" "يا بخت نصر" ifadesinde geçen "يا بخت" şeklinde örnek getirmesi gerektiğini ifade etmiştir. el-Berdî'nin "ليس" ye benzeyen "ما" ve "لا"nın haberleri konusunda da zımnen bir tenkiti olmuştur (Berdî, 2014, s. 86-88, 107-108). Konu merkezli diğer bir tenkit de Zeynu'l-'Arab tarafından takdirî irâb konusunda yapılmıştır (Zeynu'l-'Arab, h. 736, vr. 10b-11a). Son olarak ise tenkitlerin bulunduğu şerh el-Husûsî'nin eseridir. Tespit ettiğimiz kadarıyla bu şerhte konu merkezli yapılan tenkit sayısı 14'tür. Ancak bu şerhte zikredilen tenkitlerin geneli, şârihten önceki bilgilere ait olduğu saptanmıştır. Ayrıca bu tenkitlerin ekseriyeti, *el-Unmûzec*'deki bilgilere değil Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve *el-Mufasssal* adlı eserlerinde geçen bilgilere yönelik olmuştur (Zemahşerî, 1986, c. 1, s. 115, 696; c. 2, s. 91-92, 289; c. 3, s. 36; c. 4, s. 11-12; Zemahşerî, t.y., s. 64, 82, 124; İbn Ya'îş, 2001, c. 2, s. 121; İbn Hişâm, 2000, c. 4, s. 23-24; Eşmûnî, 1939, c. 1, s. 417; c. 4, s. 356; Husûsî, 1894-[5], s. 31, 41, 49, 54, 56, 62, 64, 79, 108, 162, 174, 178, 179, 184-185).

3. 2. Zemahşerî'nin ifadelerine yapılan tenkitler

Şârihlerin, Zemahşerî'nin eserinde seçmiş olduğu bazı ifadelerini eleştiri konusu yaptıkları görülmektedir. Dolayısıyla eleştirilen ifadenin yerine "*Bu ifadeyi kullansa daha evlâ olurdu, böyle deseydi daha iyi olurdu, böyle deseydi daha doğru olurdu* vb. lafızlar kullanmışlardır. Bu tür şekilsel değerlendirmelerin yapıldığı yerler oldukça fazladır.

Metin içerisinde yapısal bozukluk olduğuna dair örneklerden biri şu şekildedir: Zemahşerî, haber çeşitlerini konu ederken "*Cümle şeklinde gelen haberde mübtedaya dönen bir zamirin bulunması gerekir*" anlamına gelen "ولا بد في الجملة من ضمير يرجع إلى المبتدأ" ibaresini kullanmıştır (Zemahşerî, 1999, s. 17).

Bu ibareyi ele alan Zeynu'l-'Arab, ibarede geçen "ضمير" ifadesi yerine bağ anlamına gelen, "عائد" ifadesinin kullanılmasının daha iyi olacağını ifade etmiştir. Bunun nedenini ise şu şekilde açıklamıştır: Şayet "عائد" kelimesi burada kullanılmamış olsa "الباس التقوى ذلك خير" ve "الحاقة ما الحاقة" âyetlerinde olduğu gibi cümle şeklinde gelen bazı ifadelerin bu kapsamın dışında kalması söz konusu olur. Nitekim "الباس التقوى ذلك خير" âyetinde zamîr kullanılmadığı halde haberde bağ görevini üstlenen unsur işâret ismidir. "الحاقة ما الحاقة" âyetine ise irâb bakımında ele alındığında; birinci "الحاقة" mübteda, "ما" ikinci mübteda, ikinci "الحاقة" ise ikinci mübtedanın haberi olup, ikinci mübteda ile haberi olan "ما الحاقة" cümlesi birinci mübtedaya haberdir. Haber şeklinde gelen "ما الحاقة" ifadesinde zamîr olmadığı halde, bağ görevini bizzat haber cümlesi üstlenmiştir. Zira haber şeklinde gelen cümle aynı zamanda birinci mübtedayı kapsamaktadır (Zeynu'l-'Arab, h. 736, vr. 16a).

Diğer bir örnekte Zemahşerî, cins ismi nefyeden "لا"nın haberini işlerken; "لا رجل أفضل منك" şeklinde örnek getirmiştir (Zemahşerî, 1999, s. 17). Bu kısmı açıklayan el-Berde'î ise musannifin "لا غلام رجل أفضل منك" şeklinde örnek vermesinin *daha evlâ* olacağını ifade etmiştir. Nedenini ise şöyle ifade etmiştir:

Zemahşerî'nin örneğinde merfû' olan öge aynı zamanda sıfat da olma ihtimalini taşımaktadır. Kendisinin irad ettiği örnekte ise merfû' olan öge sadece "لا"nın haberi olup başka bir ihtimal taşımamaktadır (Berde'î, 2014, s. 72-73).

Şârihlerin Zemahşerî'ye yönelttikleri tenkitlerin çoğu birbirinden farklı konularda olmuştur. Hatta bir şârihin tenkit ettiği bir hususa diğer bir şârih tarafından çözüm üretildiği görülmektedir. Örneğin yukarıda geçen Zeynu'l-'Arab'ın tenkitini, el-Berde'î, ihtimal dâhilinde bazı çözümler yapmıştır. el-Berde'î'nin yorumuna göre; Zemahşerî'nin "ولا بد في الجملة من ضمير يرجع إلى المبتدأ" "ضمير" ifadesinin yerine "عائد" ifadesine yer vermemesinde iki ihtimal vardır. Birinci ihtimal, bağ görevini yapan unsur çoğunlukla zamir olduğu için "ضمير" ifadesi tercih edilmiştir. İkinci ihtimal ise; mezkûr ifadenin hakikî anlamın yanında mecâzî anlamda kullanılmış olmasıdır (Berde'î, 2014, s. 66-67). Görüldüğü üzere görev açısından sorun teşkil eden bir ifade üzerine her iki şârihin birbirinden farklı yorumları olmuştur. Biri konuya eleştirel bakmış diğeri ise sıkıntıyı giderme adına çözüm üretmeye çalışmıştır.

Şârihlerin yöntemlerinde sadece ana metne tenkit yoktur. Bazen de metne yöneltilebilecek tenkitlerin ortadan kaldırılması için çabalanmıştır. Bu durum bazı *el-Unmûzec* şerhlerinde de söz konusudur (Berde'î, 2014, s. 171-172, 260, 299, 306, 325-326; Mostârî, 2015, s. 128, 132). Bazen musannife yöneltilen tenkitin doğru olmadığını beyan eden şârihler, ihtilafın bulunduğu bir hususta musannifin tarafını seçtikleri de olmuştur (Berde'î, 2014, s. 307; Mustârî, 2015, s. 139; Husûsî, 1894-[5], s. 92, 130). Bununla birlikte bazı şerhler Zemahşerî'ye yöneltilen tenkitleri yorumlamadan sadece tenkitleri naklettikleri de olmuştur (Mostârî, 2015, s. 219; Husûsî, 1894-[5], s. 48, 139, 180).

Sonuç

Şârihlerin öncelikle *el-Unmûzec* metnini herkes tarafından anlaşılır bir duruma getirme ve eksik bırakılan bazı bilgileri tamamlama gayreti içerisinde oldukları görülmektedir. Buna bağlı olarak üzerinde durulan en önemli hususlardan biri tanımlardır. Şerhlerin tanımlardaki yöntemlerine bakıldığında, kurucu metinde ilmî bir tanımla verilmeyen kavramlar için bir tanım zikretmişlerdir. Kurucu metinde yapılan bazı tanımlar ise mantık ilminden yararlanmak suretiyle incelemeye almışlardır. Tanımlardaki eksikliklere tenkit, çözüm ve önerilerde bulunan şârihler, şerhe ihtiyaç duyan kısımlar için kapsamlı açıklama ve incelemeler yapmışlardır. Bazı şârihler, kurucu metnin daha iyi anlaşılması adına sergiledikleri gayretlerle birlikte analizi bir yaklaşım göstererek kurucu metinde verilen bilgileri körü körüne taklit etmediklerini göstermişlerdir.

Şârihler tarafından zenginleştirilen bir husus da istişhâdlardır. Nahiv kitaplarında sıkça başvurulan âyet, hadis ve Arap kelâmı gibi istişhâd unsurlarına *el-Unmûzec* gibi kısa metinlerde yeteri kadar yer verilmemiştir. Şârihler ise, muhataplarına daha geniş bilgiler sunmak amacıyla ana metinde yeterince yer verilmeyen istişhâdları tamamlayıcı bir metodla işlemişlerdir. Şerhler, konu bütünlüğünü koruma gayreti ve detaylı bilgi işleme gibi özellikleri çerçevesinden ele alındıklarında, şerhlerde bilgilerin genelini bir delile dayanılarak işlenmesi, şerhlerin ana metne katkısı olarak görmek mümkündür. Zira şerhlerin bu tür tutumları, şerhlerin özünde var olan tamamlayıcı bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım da bazı Nahiv metinlerindeki bilgi veya delil eksikliğini ortadan kaldırması adına gerçekleştirilen bir katkı mesabesinde olup okuyucunun, tek bir eser üzerinde Nahiv bilgisini bütün unsurlarıyla elde etmesine imkân sağlar.

Şârihlerin üzerine durdukları diğer bir konu da asıl metindeki yapısal ve bilişsel hatalar olmuştur. Bu husus, şârihlerin kurucu metne tenkitleri şeklinde de ifade edilebilir. Bu bağlamda *el-Unmûzec* şerhleri

ele alındığında; tanımlarda tenkit, konu merkezli tenkit ve Zemahşerî'nin serd ettiği bazı ifadelerine tenkit olmak üzere üç kategori şeklinde tespit edilmiştir. Şârihlerin metodolojik olarak kurucu metni tenkit ve tahlillere tabi tutmaları oldukça önem arz etmekle beraber kurucu metinde geçen bazı bilgileri savunarak başka şahıslar tarafından yapılabilecek muhtemel tenkitleri de ortadan kaldırma adına çaba göstermişlerdir.

Kaynakça

- Afgânî, S. (1987). *Fî usûli'n-nahv*. Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî.
- 'Asker, M. İ. (1872). *Feyrûzec şerhu'l-Unmûzec*. Mısır: el-Medârisu'l-mulkiyye.
- 'Askerî, M. S. (2010). el-İstîşâd bi'l-hadîsi'n-nebevî eş-şerîf 'inde'l-luğaviyyîn. *Afâku hadâreti'l-İslâmiyye*, 2, 97-113.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. (1997). *Hizânetu'l-edeb ve lubb lubâb lisâni'l-Arab*. (Thk. Hârûn A. M.) Kâhire: Mektebetu'l-hâneçî.
- Berde'î, S. S. (2014). *Hadâ'iku'd-dekâ'ik fî şerh risâlet 'allâmeti'l-hakâ'ik*. (Haz. Hasan A.). Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye.
- Bedruddîn İbn Cemâ'e, Muhammed b. İbrâhîm. (t.y.). *Şerhu'l-kâfiyye İbni'l-Hâcib*. (Thk. Dâvud M.). Kâhire: Dâru'l-menâr.
- Cebel, M. H. (1986). *el-İhticâc bi's-şiri fi'l-luğâ*. Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî.
- Erdebilî, Muhammed b. Abdülganî. (t.y.). *Şerhu'l-unmûzec*. (Thk. Hüsnî A. Y.) Kahire: Mektebetu'l-âdâb.
- Eşmûnî, Ebu'l-Hasan Nûreddîn Alî b Muhammed. (1939). *Menhecu's-sâlik ilâ elfiyye İbni Mâlik*. (Thk. Abdülhamîd M. M.) Mısır: Matba'atu Mustafâ.
- Habeşî, A. M. (2004). *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*. Abudâbî: el-Mecme'u's-sakâfî.
- Hârezmî, Kâsım b. Hüseyin. (1982). *et-Tahmir-şerhu'l-mufasssal*. (Thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn). Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî.
- Husûsî. İbrâhîn b. Sa'îd. (1894-[5]). *Umdetu's-sirrî 'alâ unmûzeci'z-Zemahşerî*. Mısır: Matba'atu'l-kubrâ el-emîriyye.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn. (2000). *Muğnî'l-lebîb 'an kutûbi'l-e'ârîb*. (Thk. Muhammed el-Hatîb A.). Kuveyt: Metâbi'u's-siyâse.
- İbn 'Usfûr, Ebû Hasan Alî b. Mü'min. (1998). *Şerhu'l-cumeli'z-Zeccâcî*. (Haz. Fevâz eş-Şa'ar). Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Ya'îş, Ya'îş el-Mevsilî. (2001). *Şerhu'l-mufasssal*. (Haz. Ya'kûb I. B.). Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye.
- Kâtib Çelebî, Mustafâ b. Abdullah. (t.y.). *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutûb ve'l-funûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî.
- Mekkî, Ebu'l-Mu'eyyed Muvaffak b. Ahmed. (2016). *Kifâyetu'n-nahv fî ilmi'l-i'râb*. (Thk. Osmân M.). Kahire: Mektebetu's-sekâfeti'd-dîniyye.
- Mostârî, Mustafâ b. Yûsuf. (2015). *el-Fevâidu'l-abdiyye şerhu unmûzeci'z-Zamehşerî*. (Thk. Abdullâh el-'Acemî F. B.). Şarku'l-evset Üniversitesi, Ürdün.
- Râcihî, A. (1979). *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-dersu'l-hadîs*. Beyrut: Daru'n-nahdati'l-'Arabiyye.
- Rummânî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsâ. (1994). *Şerh kitâb Sibeveyhi*. (Thk. Şeybe M. İ.). Ümmü'l-Kurra Üniversitesi, Suudi Arabistan.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân. (1988). *el-Kitâb*. (Thk. Harûn a. M.). Kahire: Mektebetu'l-hâneçî.

- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (2006). *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*. (Thk. 'Atiye A.). Dimeşk: Dâru'l-Beyrûtî.
- Şâzelî, Muhammed b. Yûsuf. (h. 1015). *Halâvetu'l-fâlûzec fî şerhi elfâzi'l-unmûzec*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hüsrev Paşa Bölümü, No: 670.
- Topuzoğlu, T. R. (1997). Hâşiyeye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (16, 419-422 ss) İstanbul: TDV Yayınları.
- Ya'kûb, İ. B. ve Mişâl A. (1987). *el-Mu'cemu'l-mufassal fî'l-luĝa ve'l-edeb*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melayîn.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. (1999). *el-Unmûzec*. (Haz. Sâmi b. Ahmet el-Mansûr). Y.y: Y.e.y.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. (1986). *el-Keşşâf 'an hakâ'ik ğavâmidî't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-'Arabî.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. (t.y.). *el-Mufassal fî sin'ati'l-irâb*. Beyrut: Dâru'l-cîl.
- Zeynu'l-'Arab, Ahmed b. İmâm Zeyniddîn. (h. 736). *Şerhu'l-unmûzec*. Mısır: İskenderiye Belediye Kütüphanesi, no:1134/782.